

А.О. Жампетова *

Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті, Алматы, Қазақстан

* e-mail: a.zhampetova@iitu.edu.kz

**ҚАЗАҚСТАНДЫҚТАРДЫҢ САЯСИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР
ЖҮЙЕСІНІҢ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ:
Р. ИНГЛХАРТТЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІНІҢ
КОНЦЕПТУАЛДЫҚ ТАЛДАУЫ**

Аңдатпа

Қазіргі кезеңдегі жаһандану үрдісі мен әлеуметтік-экономикалық өзгерістер мемлекеттер мен қоғамдардың саяси құндылықтар жүйесіне айтарлықтай әсер етуде. Әсіресе, посткеңестік кеңістіктегі елдер үшін саяси мәдениет пен құндылықтық бағдарлардың трансформациясы өзекті зерттеу нысанына айналды. Қазақстандық қоғамның саяси құндылықтары да соңғы онжылдықтарда айтарлықтай өзгерістерге ұшырап, жаңа саяси шынайылыққа бейімделу процесін бастан кешіріп жатыр.

Бұл мақалада Қазақстандағы саяси құндылықтар жүйесінің трансформациясы мен азаматтық белсенділік деңгейі талданады. Зерттеу барысында 2011 және 2018 жылдары өткізілген *World Values Survey* (WVS) әлеуметтік сауалнамаларының және Фридрих Эберт қорының зерттеу нәтижелері пайдаланылды. Рональд Инглхарттың концептуалдық әдіснамасына сүйене отырып, қазақстандықтардың саяси құндылықтарындағы өзгерістер мен олардың қоғамдағы көріністері бағаланды. Зерттеу нәтижелері Қазақстан қоғамындағы саяси құндылықтардың консервативтік сипатын көрсетеді, мұнда отбасы құндылықтары, еңбекқорлық және әлеуметтік әділеттілік басымдыққа ие. Саяси белсенділік көрсеткіштері төмен болғанымен, соңғы жылдары онлайн петициялардың саяси қатысу формасы ретінде дамуы байқалады. Жемқорлықпен күрес пен экономикалық өрлеу халық үшін негізгі басымдықтар болып анықталды.

Түйін сөздер: саяси құндылықтар; қазақстандықтар; Инглхарт теориясы; саяси белсенділік; институционалды саяси қатысу; онлайн қатысу.

A.O. Zhampetova

International University of Information Technologies, Almaty, Kazakhstan

**TRANSFORMATION OF THE SYSTEM
OF POLITICAL VALUES OF KAZAKHSTANIS:
CONCEPTUAL ANALYSIS OF THE RESULTS OF R. RONALD INGLEHART'S
SOCIOLOGICAL RESEARCH**

Abstract

The process of globalization and socio-economic changes at the present stage have a significant impact on the system of political values of states and societies. Especially for the countries of the post-Soviet space, the transformation of political culture and value orientations has become an urgent object of study. The political values of Kazakhstan's society have also undergone significant changes in recent decades and are undergoing a process of adaptation to a new political reality.

This article analyzes the transformation of the system of political values in Kazakhstan and the level of civic activity. The study used the results of the World Values Survey (WVS) social surveys conducted in 2011 and 2018 and the Friedrich Ebert Foundation. Based on the conceptual methodology of Ronald Inglehart, changes in the political values of Kazakhstanis and their

manifestations in society were evaluated. The results of the study show the conservative nature of political values in Kazakhstan's society, where family values, hard work and social justice prevail. Although the indicators of political activity are low, in recent years there has been a development of online petitions and forms of civic participation. The fight against corruption and economic growth remains the main priorities for the population.

Keywords: political values; Kazakhstanis; Inglehart theory; political activism; institutional political participation; online participation.

Жампетова А.О.

Международный университет информационных технологий, Алматы, Казахстан

ТРАНСФОРМАЦИЯ СИСТЕМЫ ПОЛИТИЧЕСКИХ ЦЕННОСТЕЙ КАЗАХСТАНЦЕВ: КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ РЕЗУЛЬТАТОВ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ Р.ИНГЛХАРТА

Аннотация

Современные тенденции глобализации и социально-экономические изменения на современном этапе оказывают существенное влияние на систему политических ценностей государств и обществ. Особенно для стран постсоветского пространства, трансформация политической культуры и ценностных ориентаций стала актуальным объектом исследования. Политические ценности казахстанского общества также претерпевают значительные изменения за последние десятилетия и переживают процесс адаптации к новым политическим реалиям.

В данной статье анализируется трансформация системы политических ценностей и уровень гражданской активности в Казахстане. В исследовании использованы результаты социологических опросов World Values Survey (WVS), проведенных в 2011 и 2018 годах, и исследования Фонда Фридриха Эберта. На основе концептуальной методологии Рональда Инглхарта дана оценка изменениям в политических ценностях казахстанцев и их проявления в обществе. Результаты исследования показывают консервативный характер политических ценностей в казахстанском обществе, где приоритетными являются семейные ценности, трудолюбие и социальная справедливость. Хотя показатели политической активности низкие, в последние годы наблюдается развитие онлайн-петиций как формы гражданского участия. Борьба с коррупцией и экономический подъем остаются основными приоритетами для населения.

Ключевые слова: политические ценности; казахстанцы; теория Инглхарта; политическая активность; институциональное политическое участие; онлайн-участие.

КІРІСПЕ

Зерттеу Қазақстандағы саяси құндылықтар жүйесінің эволюциясын талдауға бағытталған және Рональд Инглхарт әлеуметтік құндылықтар теориясына сүйенеді. Эмпирикалық негіз ретінде 2011 және 2018 жылдары жүргізілген World Values Survey (WVS) деректері алынған. Талдау нәтижесінде елдегі азаматтық белсенділік пен саяси бағдарлардың өзгеру динамикасы айқындалады. Негізгі назар саяси мәдениеттің трансформациясына және қоғамның жаңа саяси жағдайларға бейімделу ерекшеліктеріне аударылады.

Зерттеу нәтижелері, Қазақстандағы саяси құндылықтарда консервативті сипаты мен дәстүрлі әлеуметтік нормалардың сақталуын көрсетеді. Бұл жағдайда отбасы құндылықтары, еңбекқорлық, әлеуметтік әділеттілік және қоғамның моральдық дәстүрлері маңызды рөл атқарады. Қазақстандықтардың саяси белсенділік деңгейі салыстырмалы түрде төмен болғанымен, соңғы жылдары саяси қатысу формаларының өзгеруі байқалады, әсіресе онлайн петициялар мен саяси белсенділік көрсету құралы ретінде дамуы көрінеді. Сонымен қатар,

зерттеу барысында қазақстандықтардың жемқорлыққа қарсы күрес пен экономикалық өрлеуге қатысты жоғары деңгейде алаңдаушылық білдіретіндігі анықталды. Бұл мәселелер халық үшін негізгі басымдықтарға айналған. Сондай-ақ, саяси қатысу мен азаматтық белсенділіктің формаларының өзгерісі саяси мәдениеттің трансформациясын көрсетеді. Демек, жаңа саяси шынайылыққа сәйкес азаматтар саяси шешімдерге көбірек ықпал етуді қалайды.

Заманауи қазақстандықтардың саяси құндылықтарын зерттеу мәселесі күрделі және көпқырлы құбылыс ретінде қарастырылады. Бұл үдеріс қоғамның әлеуметтік-экономикалық жағдайымен, тарихи-мәдени ерекшеліктерімен және саяси институттардың даму деңгейімен тығыз байланысты. Саяси құндылықтар жүйесіндегі өзгерістерді түсіну үшін әртүрлі теориялық-әдіснамалық тәсілдерді қолдану қажет. Осы тұрғыда Рональд Инглхарт құндылықтар эволюциясы атты теориясы ерекше маңызға ие. Оның зерттеулері материалдық және постматериалдық құндылықтардың қоғамдағы басымдығының ауысуын айқындайды. Бұл, өз кезегінен, саяси бағдарлардың трансформациясын тереңінен талдауға мүмкіндік береді. Қазақстандық қоғамның саяси құндылықтар жүйесін Рональд Инглхарт әлеуметтік зерттеу нәтижелері негізінде қарастыру, қазіргі заманғы саяси үрдістерді түсіну тұрғысынан өзекті болып табылады. Сондықтан, қазақстандық қоғамындағы құндылықтар жүйесінің құрылымын талдау осы зерттеу нәтижелеріне негізделген. Оның пайымдауынша, экономикалық, саяси және мәдени даму бір-бірімен байланысты және үйлесімді түрде жүреді.

Бұл теорияға сәйкес, урбанизациямен, индустрияландырумен және білім берудің таралуымен байланысты модернизация әлеуметтік-экономикалық ортаны өзгертеді. Бұл, өз кезегінде, адамдардың әлемге деген көзқарасына және олар басымдық беретін ізгіліктерге әсер етеді. Постмодерндік құндылықтар жаңа қоғамдық өзгерістерге алып келеді және демократиялық институттар мен режимдердің орнауына ықпал етеді. Постмодерндік құндылықтар жүйесі бостандық, теңдік, өзін-өзі көрсету, қатысу және ынтымақтастық құндылықтарына көбірек көңіл бөле отырып, либералды-демократиялық саяси жүйенің өркендеуіне сәйкес келетіндігін дәлелдеді. Демократиялық режимді орнату көбінесе оның құрылымдық алғышарттарының (мысалы, еркін және әділ сайлау, демократиялық институттар) пайда болуын талап етсе де, демократияның өркендеуі демократияшыл құндылықтардың халықтың санасына терең енуіне және авторитарлық режимдерге сәйкес келетін құндылықтардан басымдыққа ие болуына байланысты [1, 19 б.].

Қоғамдағы құндылықтардың трансформациясы ұрпақтар арасындағы құндылықтардың өзгеру процесі арқылы жүреді. Бұл теория белгілі бір жағдайларда өмір сүрудің (материалистік), экзистенциалды және экономикалық құндылықтардың басымдығы автономия мен өзін-өзі көрсетудің (постмодерндік) жаңа құндылықтарына баса назар аударумен алмастырылатындығын көрсетеді. Рональд Инглхарт атап көрсеткендей, молшылық пен экзистенциалды қауіпсіздік азаматтарды материалдық және жеке қауіпсіздікті әдеттегі норма ретінде қабылдауға итермелейді. Осыған байланысты олардың назарында өзін-өзі көрсету, автономия, сөз бостандығы, гендерлік теңдік, толеранттылық, сондай-ақ қоршаған ортаны қорғау мен экологиялық құндылықтар алдыңғы орынға шығады. Теорияға сәйкес, постматериалдық құндылықтар экономикалық әл-ауқат пен қауіпсіздік деңгейінің артуына байланысты ұрпақтардың ауысу процесінде біртіндеп күшейеді. Олар, әсіресе, балалық шағын молшылық пен қауіпсіздік жағдайында өткізген жас топтар арасында айқын байқалады. Бостандық, инклюзивтілік және өзін-өзі көрсету құндылықтарының өзектенуі азаматтардың бостандықтарды шектеуге негізделген авторитарлық жүйелерден бас тартуына ықпал етеді. Бұл үрдіс қоғамды ұйымдастырудың және саяси жүйені институционалдық тұрғыдан қайта құрудың балама үлгілерін қалыптастыруға жағдай жасайды.

Саяси құндылықтар жүйесінің трансформациясы – Қазақстандағы қазіргі әлеуметтік-саяси процестерді зерделеудегі өзекті мәселелердің бірі. Бұл салада көптеген отандық және

шетелдік зерттеушілер әртүрлі әдіснамалық негіздерге сүйене отырып, құндылықтық бағдарлардың динамикасын, саяси мәдениеттің өзгеруін, сондай-ақ халықтың саяси белсенділігі мен азаматтық ұстанымын жан-жақты талдаған. Мәселен, Абдирайымова Г., Веревкин А. және Лифанова Т. заманауи қазақстандық қоғамдағы құндылықтық трансформацияны талдап, жастар арасында рухани-адамгершілік бағдарлардың әлсіреуін және материалистік құндылықтардың басымдық алуын көрсетеді. Авторлар мәдени факторлардың, жаһандық ықпалдың және цифрлық ортадағы өзгерістердің жаңа саяси ұстанымдарға әсерін көрсетеді [2, 110 б.].

Харпфер С. мен Кизилова К., Орталық Азиядағы құндылық трансформациясын зерделей отырып, Қазақстандағы постматериалистік және материалистік құндылықтардың ара-қатынасына тоқталады. Олар демократияға қолдау деңгейі мен тұлғалық автономияға бағытталған құндылықтардың артуын көрсетеді [3, 15 б.].

Сонымен қоса, қазақстандық жастарының саяси белсенділігіне цифрлық технологиялар мен әлеуметтік медиа әсері Жеңісбек Т. зерттеуінде талданды. Зерттеу, 2022 жылғы қаңтар оқиғаларына дейінгі және одан кейінгі кезеңдерді салыстыра отырып, жастардың саяси қатысуындағы өзгерістерді қарастырады. Әлеуметтік медиа жастардың саяси ақпарат алуында және пікір білдіруінде маңызды рөл атқарғанымен, дәстүрлі саяси қатысу формаларына, мысалы, сайлауға қатысу мен партия мүшелігіне әсері шектеулі болып қалып отырғанын көрсетті. Сонымен қатар, зерттеу нәтижелері жастардың саяси белсенділігіне цифрлық платформалардың ықпалын көрсетеді, бірақ бұл белсенділік көбінесе онлайн кеңістікте шектеліп, нақты саяси әрекеттерге айналмайтынын көрсетеді [4, 108 б.]. Сонымен қатар, Нарбут Н. пен Троцук И., постсоциалистік елдердегі жастардың құндылықтық бағдарларын салыстырмалы түрде зерттей отырып, қазақстандық респонденттердің ұжымшылдыққа, отбасылық байланыстарға және әлеуметтік тұрақтылыққа басымдық беретінін атап өтеді [5, 137 б.]. Бұл құндылықтар жүйесінің тұрақтылығын, бірақ баяу трансформациялануын көрсетеді. Спир С. және Қасенова Н. өз еңбектерінде Қазақстандағы ұлттық сәйкестік пен этносаяси құндылықтардың қалыптасуына назар аударған [6, 11 б.]. Олар тәуелсіздік жылдарындағы мемлекеттің бірегейлік саясатының азаматтардың құндылықтық бағдарларына әсерін сипаттайды. Осымен қатар, отандық еңбектерде қазақстандықтардың терминалды және инструменталды құндылықтарының иерархиясы қарастырылып, ұлттық менталитеттің негізін құрайтын құндылықтар, әсіресе өмір сапасы мен әлеуметтік байланыстарға басымдық берілгені көрсетілді. Бұл зерттеуде отбасы, денсаулық және әлеуметтік мойындалу сияқты құндылықтардың жетекші орын алатынын айқындады [7, 1136.]. Бейменметов С., Қазақстандағы модернизация процесі мен саяси мәдениеттің ара-қатынасына талдау жасап, дәстүрлі және заманауи құндылықтардың синтезін сипаттайды. Ол азаматтардың саяси институттарға деген сенімі мен мәдени трансформацияның ықпалын көрсетті [8, 63 б.].

Осылайша, жоғарыда аталып көрсетілген еңбектер, Қазақстандағы саяси құндылықтар трансформациясын зерттеу өзекті екенін көрсетеді. Сонымен қатар, жаһандық құндылықтық трендтер мен цифрлық медианың ықпалы, мемлекеттің идеологиялық трансформациясы аясында азаматтардың саяси сана-сезімі мен бағдарының қалай өзгеріп жатқаны да терең эмпирикалық талдауды қажет етеді. Осы тұрғыдан алғанда, қазақстандық қоғамдағы саяси құндылықтар жүйесінің динамикасын Рональд Инглхарт теориясы негізінде қазіргі заманғы деректермен және контекстпен қайта саралау ғылыми тұрғыдан маңызды, әрі уақыт талабы болып табылады.

ӘДІСНАМА

Бұл зерттеудің мақсаты - Қазақстандағы саяси құндылықтар жүйесінің трансформациясын терең және кешенді түрде зерделеу. Зерттеудің әдіснамалық негізі саяси ғылымдағы қазіргі заманғы аналитикалық тәсілдерге сүйене отырып, институционалдық, салыстырмалы және жүйелі талдау қағидаттарының үйлесімін қамтиды. Мұндай тәсіл

Қазақстандағы саяси құндылықтардың қалыптасуы мен өзгерісін тарихи және әлеуметтік контекстті ескере отырып қарастыруға мүмкіндік береді. Институционалдық тәсіл арқылы саяси құндылықтардың мемлекеттегі формалды құрылымдармен, яғни заңнама, мемлекеттік саясат, сайлау жүйесі және институттармен өзара байланысы талданады. Бұл ретте, саяси құндылықтардың қалыптасуында мемлекеттік институттардың, атап айтқанда, сайлау жүйесінің және азаматтық қатысу құралдарының рөлі ескеріледі. Жүйелі талдау тәсілі саяси құндылықтарды қоғамның түрлі деңгейлері мен элементтері арасындағы өзара байланыс пен ықпалдастық тұрғысынан қарастырады. Бұл тәсіл құндылықтар жүйесін біртұтас құрылым ретінде түсінуге мүмкіндік береді және саяси, әлеуметтік, мәдени, экономикалық факторлар өзара әсер етеді. Салыстырмалы әдіс, Қазақстандағы саяси құндылықтардың трансформациясын халықаралық контексте талдауға мүмкіндік береді. Бұл зерттеуде Қазақстандағы мәліметтерді басқа елдердің тәжірибесімен тікелей салыстыру көзделмесе де, жаһандық трендтер мен трансұлттық факторлардың ықпалын бағалау маңызды.

Қазақстандағы құндылықтар динамикасын зерттеу барысында, эмпирикалық деректер, халықаралық сауалнамалар, нормативтік-құқықтық актілерді зерттеу кешенді түрде қарастырылған. Зерттеу дереккөзінің басты эмпирикалық базасы ретінде World Values Survey (WVS) халықаралық жобасының 2011 және 2018 жылдары Қазақстанда өткізілген әлеуметтік сауалнамалары таңдалды. Бұл сауалнамалар қоғамның құндылықтық бағдарлары мен әлеуметтік-саяси көзқарастарының ұзақ мерзімді өзгерісін зерттеуге бағытталған. 2011 жылы жүргізілген сауалнама қараша-желтоқсан айларында 1500 респондентті қамтып, Қазақстанның барлық аймақтарын зерттеу арқылы деректердің репрезентативтілігін қамтамасыз етті. Ал, 2018 жылы қазан-қараша айларында өткізілген сауалнама - 1276 респонденттің қатысуымен жүзеге асырылды [9]. Зерттеу нәтижелері Қазақстандағы саяси құндылықтардың эволюциясын, сондай-ақ, әлеуметтік және мәдени факторлардың әсерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, Фридрих Эберт қорының жүргізген зерттеу нәтижелері қайта сарапталды. Аталмыш зерттеу 2018 жылғы шілде айының 17-31 аралығында, 1600 респонденттің жауаптары негізінде жүзеге асырылды. Іріктеме кездейсоқ түрде қалыптастырылды және Қазақстанның ересек тұрғындарын қамтып, олардың жынысы, жасы, этникалық тегі, білім деңгейі және тұрғылықты жері бойынша әртүрлілігін ескереді [10, 140 б.].

Цифрлық азаматтықтың жаңа формаларын бағалау мақсатында otinish.kz платформасындағы қоғамдық петицияларға, соның ішінде 2022 жылы Алматы қаласы әкімінің отставкасына қатысты бастамаға контент-талдау әдісі қолданылды. Бұл әдіс интернет-ортадағы саяси белсенділік пен азаматтық қатысу құралдарының сапалық мазмұнын талдауға мүмкіндік берді.

ТАЛҚЫЛАУ

Зерттеу нәтижелері Қазақстан қоғамындағы саяси құндылықтар жүйесінің трансформациясы үдерісі күрделі, көпқырлы және кезең-кезеңімен жүріп жатқанын көрсетті. Бұл өзгерістер ең алдымен институционалдық реформалармен, әлеуметтік-экономикалық жағдайлардың ауысуымен және цифрлық коммуникация құралдарының дамуымен тығыз байланысты. Рональд Инглхарт постматериалистік теориясы тұрғысынан қарастырғанда, Қазақстандағы құндылықтар жүйесінде материалистік бағдарлар әлі де басым, алайда постматериалистік көзқарастардың қалыптаса бастағаны байқалады. Бұл тұжырымды Фридрих Эберт қорының 2018 жылғы сауалнамасының нәтижелері де дәлелдеуде. Азаматтардың басым көпшілігі үшін тұрақтылық, әлеуметтік әділеттілік, еңбекқорлық пен отбасы құндылықтары басты орында тұрса, демократиялық қатысу, сөз бостандығы мен билікке сенім деңгейі төмен күйінде қалып отыр. Бұл - қазақстандықтардың саяси мәдениетінің гибриді сипатын, яғни дәстүрлі консерватизм мен модерндік тенденциялардың қатар өмір сүруін білдіреді. Зерттеуде азаматтардың саяси белсенділік деңгейі мен институционалдық сенім арасындағы алшақтық та айқындалды. Атап айтқанда, респонденттердің көпшілігі мемлекеттік органдарға сенімсіздік білдіргенімен, формалды

емес саяси қатысу түрлеріне қызығушылық танытып отырғаны байқалды. Бұл тенденция қазақстандықтардың дәстүрлі саяси механизмдерге сенім азайғанын, бірақ жаңа, икемді және бейформалды саяси қатысу арналарын белсенді қолдана бастағанын көрсетеді.

Қазақстандағы құндылықтар динамикасын сипаттайтын бірқатар еңбектермен салыстырғанда, бұл зерттеу бірнеше маңызды аспектілермен ерекшеленеді. Мәселен, «*Are Youth Different? The Nazarbayev Generation and Public Opinion in Kazakhstan*» атты мақалада Қазақстан жастарының саяси және экономикалық көзқарастарының ерекшеліктері талданады [11, 251 б.]. Зерттеу нәтижелері бойынша, «Назарбаев ұрпағы» (18-29 жас аралығы) материалдық теңсіздікке төзімдірек, әлеуметтік мемлекетке деген сұранысы төмен және непотизм мен отбасылық билікке қатысты сыншылдық деңгейі төменірек екені анықталған. Бұл жастар тобы, президенттік билік шоғырланған кезеңде әлеуметтенуден өткендіктен, олар авторитарлық режимнің құндылықтарын қабылдауға бейім болып шыққан. Аталған мақалада «Назарбаев ұрпағының» саяси көзқарастары, әсіресе теңсіздікке қатынасы сипатталады. Алайда, ол азаматтардың құндылық трансформациясын жаһандық құндылықтар эволюциясы контекстінде немесе постмодерндік құндылықтармен байланыстырып қарастырмайды. Біздің зерттеу, керісінше, құндылықтардың эволюциясын макро-деңгейдегі әлеуметтік өзгерістермен және микро-деңгейдегі цифрлық қатысу тәжірибесімен байланыстыра отырып талдайды. Сонымен қатар, «*Between traditions and globalization: value orientations among Kazakhstanian youth*» мақаласы жастар арасындағы дәстүрлі және жаһандық құндылықтар арасындағы шиеленісті сипаттайды [12, 2 б.]. Бұл зерттеуде негізінен мәдени-идеялық өлшемге, ұлттық сәйкестік пен жаһандану үдерісінің жастар құндылықтарына әсеріне назар аударылған. Авторлар жастардың діни және ұлттық идентификациясын, сондай-ақ отбасылық, патерналистік немесе консервативтік құндылықтарға бейімділігін сипаттауға тырысқан. Ал біздің зерттеуіміз, бұл тақырыпты өзгеше әдіснамалық және мазмұндық бағытта толықтырады. Атап айтқанда, барлық қазақстандықтардың саяси құндылықтар жүйесіндегі трансформациясына ерекше назар аударылып, олардың саяси белсенділік формаларының конвенционалды/институционалды және конвенционалды емес түрлеріндегі басымдықтар талданды.

Сонымен қатар, гипотеза мен зерттеу нәтижелері, Қазақстандағы саяси құндылықтар мен саяси жүйенің эволюциясы арасындағы терең, әрі кешенді процестердің арасындағы байланыс бар екендігін дәлелдейді. Зерттеу барысында ұсынылған гипотеза, яғни Қазақстандағы саяси құндылықтар жүйесінің трансформациясы эмпирикалық деректермен расталады. Гипотезаға сәйкес, урбанизация, индустриализация және білім берудің кең таралуы адамдардың әлемге деген көзқарасын өзгертіп, жаңа постмодерндік құндылықтардың қалыптасуына жол ашады. Бұл өзгерістер, өз кезегінде, демократиялық институттар мен саяси жүйелердің дамуына ықпал етеді. Қазақстандағы саяси құндылықтар жүйесінің трансформациясы, азаматтардың саяси институттарға, билікке деген талаптарын арттырып, сенімділік көрсеткіштерінде көрініс табуда. Қоғамдағы бұл өзгерістер жаңашылдыққа, азаматтық қатысудың формаларының өзгерісіне, теңдік пен өзін-өзі көрсетуге деген қызығушылықтың артуымен бірге жүріп жатыр. Бұл постмодерндік құндылықтардың әлеуметтік құрылымдарға әсерін көрсетеді.

Болашақтағы зерттеу перспективаларын назарға алатын болсақ, біріншіден - жастар арасындағы саяси құндылықтардың қалыптасуына әсер ететін факторларды анықтау маңызды екенін атап өткеніміз жөн. Соның ішінде, әлеуметтік желілер мен цифрлық платформалардың рөлі ерекше мәнге ие. Цифрлық азаматтықтың дамуымен байланысты саяси қатысу түрлерінің эволюциясы тереңірек зерттеулерді қажет етеді. Себебі, бұл үрдістер қазіргі қоғамдағы жаңа трендтерді түсінуге мүмкіндік береді. Екіншіден - Қазақстандағы әртүрлі этникалық топтардың саяси құндылықтары мен қатысу тәжірибесінің айырмашылықтарын зерттеу де маңызды, өйткені этникалық және аймақтық ерекшеліктер қоғамдағы интеграциялық процестер мен әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін қажеттілікті туындатуы мүмкін. Үшіншіден - зерттеудің келесі кезеңдерінде ұзақ мерзімді

панельді зерттеулер жүргізу ұсынылады, өйткені саяси құндылықтар мен азаматтық белсенділіктің өзгерістері уақыт өте келе қалыптасатын үрдістер болып табылады. Ұзақ мерзімді зерттеулер қоғамдағы осы өзгерістердің тұрақтылығын және олардың болашақтағы ықпалын бағалауға мүмкіндік береді

ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ

Заманауи қазақстандықтардың құндылық жүйесі. Құндылықтардың сан алуан түрлері бар. Осындағы жалпы адамзаттық, универсалды құндылықтардың ішінде саяси құндылықтар-дың рөлін анықтау үшін ең алдымен оларды қарастыруымызды жөн көрдік (1-кесте).

1 кесте - Заманауи қазақстандықтардың жеке құндылықтарының иерархиясы, орташа балл (7 балдық шкала бойынша), Ф. Эберт қорының нәтижелері

Құндылықтар	балл	Құндылықтар	балл
Отбасы қауіпсіздігі	6,54	Төзімділік	5,95
Ата - аналар мен үлкендерді құрметтеу	6,22	Өзімен бірге бірегейлікте өмір сүру	5,93
Отбасы алдындағы міндеттері / борышы	6,19	Шығармашылық және өзін-өзі тану	5,88
Еңбекқорлық	6,19	Қоғам алдындағы жауапкершілік	5,88
Қоғамдағы тәртіп	6,14	Ұтымдылық, рационалдылық	5,86
Жақсы білім	6,14	Қоғам алдындағы міндет / борыш	5,86
Жақын адамға көмек	6,14	Пікірлердің әртүрлілігі	5,79
Жақын достарымен, туыстарымен, әріптестерімен қарым-қатынас	6,11	Құдайға сену	5,69
Достарды, ұжымды қолдау	6,08	Мінсіз бедел	5,63
Теңдік	6,06	Мансап	5,48
Әлеуметтік әділеттілік	6,04	Байлық	5,36
Таңдау еркіндігі	5,99	Қоғамдағы жоғары позиция	5,15
Дәстүрлер	5,97	Билік	4,96

Зерттеу нәтижелері көрсетіп отырғандай, қазақстандықтардың құндылықтар жиынтығы консервативтік және тұрақтылыққа бағытталған саяси мәдениетті бейнелейді. Отбасылық құндылықтардың, еңбекқорлықтың, әлеуметтік әділеттіліктің басымдығы қоғамда прагматикалық емес, моральдық және әлеуметтік ұстанымдардың маңызды екенін көрсетеді. Отбасы қауіпсіздігі, ата-аналарды құрметтеу, және отбасылық борыштың жоғары бағалануы дәстүршіл қоғамның сипатын көрсетеді. Мұндай қоғамдарда консервативті саяси көзқарастар басым болуы ықтимал.

Сонымен қатар, Ф.Эберт қоры ұсынған зерттеуге сәйкес құндылықтардың қандай бағытта дамуында екенін ажыратуымызға болады. Бұл мәлімет Қазақстан қоғамындағы құндылықтар жүйесінің басымдықтарын көрсетіп, саяси және әлеуметтік үрдістерге қалай әсер ететінін талдауға мүмкіндік береді. Берілген құндылықтар саяси басымдықтар, мемлекеттік саясаттағы трендтер мен қоғамның негізгі мәселелері туралы маңызды ақпарат береді (2-кесте).

2 кесте - «Бүгінгі күні қазақстандық қоғам үшін ең маңызды деп нені атайсыз?» деген сұраққа жауап көрсеткіштері, Ф.Эберт қорының нәтижелері

Құндылықтар	%	Құндылықтар	%
Байлық/өркендеу	44,6	Қазақ тілін жетілдіру	15,1

Жемқорлықпен күрес	44	Әлеуметтік қорғау	14,6
Заңдылық және тәртіп	33,3	Экология, таза айнала	13,4
Тұрақтылық	29,1	Ер адамдар мен әйел адамдардың теңдігі	11,6
Теңдік және әділеттілік	23,6	Мемлекеттік модернизация	10,1
Ең дамыған мемлекеттердің қатарына кіру	21,9	Адамгершілік нормаларының сақталуы, ұят	9,6
Қазақстанның тәуелсіздігін, суверенитетін қорғау	21,3	Ислам	9
Мықты отбасы	20,5	Ар - намыс, абырой/ намыс	5,8
Еркіндік	20,4	Барлық этникалық топтардың теңдігі	5,4
Рухани жаңғыру	17,8	Түрік әлеміндегі көшбасшылық	2,1
Дәстүрлердің қайта жаңғыруы	16,6	Орталық Азия аймағындағы көшбасшылық	2
Заманауи әлемге қайта ену	16,6	Жауап беруге қиналамын	0,7

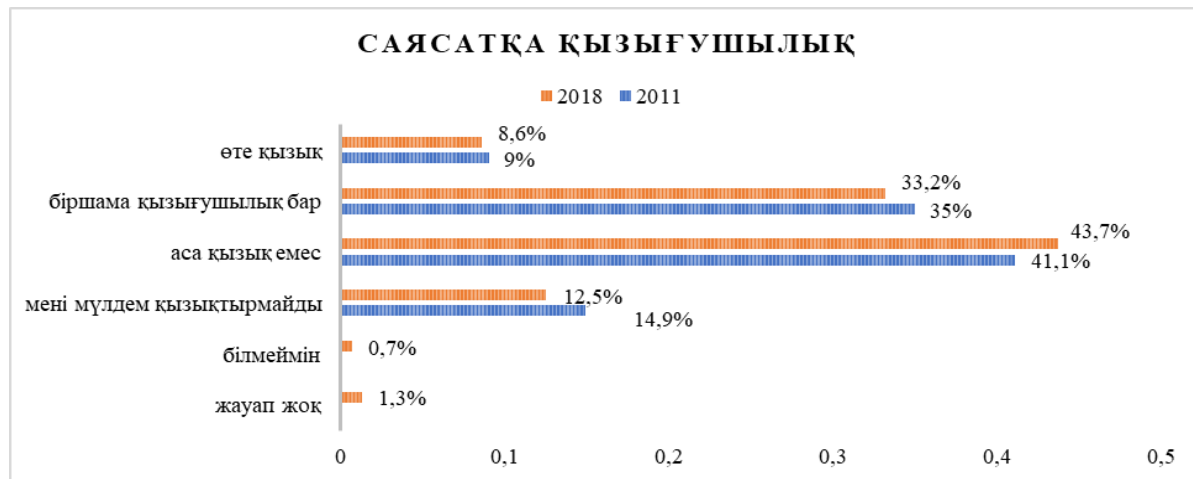
Сауалнама нәтижелерін сараптай келе, байлық пен өркендеуге басымдықтың жоғары болуы (44,6%) халықтың экономикалық жағдайды жақсартуға басымдық беретінін көрсетеді. Бұл материалдық жетістік пен әлеуметтік өрлеуге деген жоғары сұранысты білдіреді. Жемқорлықпен күрестің (44%) халықтың басты сұраныстарының бірі болуы, мемлекеттің басқару сапасына сенімсіздік деңгейін көрсетеді. Азаматтар заң үстемдігін, әділдік пен тәртіптің орнауын талап етеді. Халық биліктен экономикалық реформалар мен жемқорлықты жоюға бағытталған шаралар күтуде. Мемлекеттік басқаруда транспаренттілік пен есеп беру жүйесін күшейту қажеттілігі артуда. Жемқорлықпен күреске сәтті қол жеткізген саяси күштер қоғамдық қолдауға ие болатынын болжай аламыз.

Біздің ойымызша, қазақстандықтардың байлық пен өркендеу таңдауын жасау орынды жағдай. Мәселен, 2020 - 2021 жылғы адам басына шаққандағы шығындар көрсеткішін қарастыратын болсақ, жыл сайын артып жатқанын байқай аламыз. Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің жанындағы «Әлемдік экономика және саясат» институтының сарапшысы Камилла Ковязинаның (2017-2019 жж.) еліміздің 17 аймағында шамамен 2,5 мың адам қатысқан зерттеу нәтижелеріне сәйкес, «Азық-түлікке қанша қаражат жұмсалады?» деген сұраққа, дамыған елдерде кірістің 15-20%-ы бөлінетіні анықталған. Ал, Қазақстанда тұрғындардың тек 11,3%-ы кірістерінің 25%-ын азық-түлікке жұмсайды. Негізгі бөлігі қаражатының төрттен бірін осы мақсатқа бағыттаса, халықтың 50%-ы табысының шамамен 45%-ын, ал 16%-ы дерлік бар кірістерін азық-түлікке шығындайды. Сонымен қатар, қазақстандықтардың 17%-ы жалақыдан жалақыға дейін өмір сүрсе, 26%-ы жинақтарын пайдаланып немесе қарызға кіруге мәжбүр. Күтпеген шығындарды несиесіз жаба алмайтындар – 44%, ақылы медициналық қызметке жүгіну мүмкіндігі жоқ азаматтар – 26%, ал қажетті дәрі-дәрмекке қаржысы жетпейтіндер - 19%. Респонденттердің 40%-ында мүлде үнемдеуге мүмкіндік болмағаны байқалды. «Күтпеген шығын болған жағдайда ақшаны қайдан аласыз?» деген сауалға қатысушылардың 45%-ы банкке несиеге жүгінетінін, 33%-ы таныстарынан қарыз алатынын, ал 30%-ы қосымша табыс көзін іздейтінін атап өтті [13].

Өдеттегідей азаматтардың саяси құндылықтарын жүйелеу барысында, ондағы саясатқа қызығушылық пен оның маңызын зерттеуден бастау алуымыз қажет деп қарастырдық. 2011 жылы - 9% респондент үшін саясат «өте қызық» болса, 2018 жылы одан да төмен - 8,6% құрады. Респонденттердің басым бөлігі, мәселен 2011 жылы - 41,1% «аса қызық емес» деп жауап берсе, 2018 жылы шамамен артып - 43,7% саясатқа қызықпайтынын атап көрсетті. «Біршама қызығушылық бар» деп 2011 жылы - 35% тұрғындары жауап берсе, «мүлдем қызықтырмайды» деп - 14,9% жауап берді. Салыстырмалы түрде, 2011 жыл мен 2018 жылғы

зерттеу нәтижелері арасында үлкен айырмашылықтар байқалмағанымен, саясатқа деген қызығушылық шамамен төмендегені анықталды (3-диаграмма).

3 диаграмма - «Саясатқа қаншалықты деңгейде қызығушылық танытасыз?» деген сұраққа жауап, 2011/2018, (WVS)

Сонымен қатар, жас ерекшеліктерге назар аударатын болсақ, жасы 65 және одан да жоғары азаматтар - 20% көрсеткішпен саясатты «өте маңызды» деп атап көрсетті, ал «маңызды» деп 16-24 жастағы - 45,2% респондент жауап берді. Ең жиі саяси ақпарат ізденушілер арасында 16-24 және 25-34 жас аралығы. Ал, қазақстандықтардың жасы үлкейген сайын белсенділік біршама төмендеуде. Дегенмен, жас көрсеткішіне орай корреляцияда саяси белсенділіктің жоғары айырмашылықтарын байқалмады. Демек, қазақстандықтардың құндылықтар жүйесінде бір сабақтастық бар деп те айта аламыз.

Заманауи қазақстандықтардың құндылықтар жүйесіндегі саясаттың маңыздылығына табыс деңгейі де әсер етуде. Осылайша, зерттеу нәтижелеріне сәйкес, жоғары табысы бар азаматтар (55,2%) табысы төмен азаматтарға (30,5%) қарағанда, саясатты «өте маңызды» және «маңызды» деп санайды. «Аса маңызды емес» және «мүлдем маңызды емес» деп, табысы төмен тұрғындар арасында - 66,9% анықталса, жоғары табысы бар азаматтар арасында бұл көрсеткіш – 44% құрады. Саясаттың маңыздылығына табыс деңгейі де әсер етуде.

1991 жылы КСРО-ның ыдырауы және тәуелсіз Қазақстанның қалыптасуы Қазақстан азаматтарының мәдени және саяси құндылықтағы терең өзгерістеріне әсер етті. Кеңестік жүйені демократиялық жүйеге трансформациялаудың кейінгі қиындықтары сенімсіздік пен әлсіздік сезімін одан әрі күшейтті. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін Қазақстан халқының көңіл-күйінде кедейлік пен айырылу тәжірибесі басым болды. Бұл демократиялық мемлекеттің және оның саяси институттарының жаңа формасын қабылдау/қабылдамау дәрежесіне жоғары деңгейде әсер етті.

Саяси құндылықтардың көрінісі: саяси қатысу және саяси белсенділік. Әрине, құндылықтар әдеттегідей адамның мінез - құлқының ерекшелігін және саясат саласындағы таңдауын анықтайды. Құндылық негізінде адамның саясатқа белсенді қатынасы қалыптасады, ол оның мақсатты әрекеттерінде көрініс табады. Саяси мінез - құлық, саяси іс - әрекеттің әртүрлі нысандарын қамтиды. Мәселен, дауыс беру, наразылық акциялары, митингілер, шерулер, демонстрациялар, партиялар мен қоғамдық ұйымдар құру. Зерттеушілер өз еңбектерінде 1960 жылға дейінгі саяси белсенділіктің қатысуы тек саяси белсенділіктің дәстүрлі түрлерімен байланысты екенін атап өтті. 1972 жылы Верба С. және Най Н. «Америкадағы партизандық: саяси демократия және әлеуметтік теңдік» кітабында [14, 224 б.] саяси белсенділік азаматтардың дауыс беруге және компанияларда жұмыс

істеуге, билік өкілдеріне жүгінуге, саяси кездесулерге қатысуға және партиялар мен басқа да саяси ұйымдарға мүшелікке қатысуын білдірді. Олар наразылықтарды, шерулерді және басқа да қызмет түрлерін саяси белсенділік ретінде қарастырған жоқ. Сондықтан көптеген батыс ғалымдары сайлауда жастардың немқұрайлылығын көріп, жастардың аполитикалық және саясаттан тыс екенін айтты. Алайда, 1960 жылдан бастап АҚШ-та наразылықтар мен саяси белсенділіктің басқа түрлері кеңінен таралып, негізгі қатысушылары жастар болды. 1979 жылы Барнес С. пен Каас М. [15, 539 б.] саяси белсенділік тұжырымдамасын кеңейтіп, оған дәстүрлі институционалдық қатысудан тыс әрекеттерді де енгізді. Ғалымдар «наразылықты» саяси белсенділіктің дербес формасы ретінде қарастырып, азаматтардың ереуілдерге, бойкоттарға, петицияларға қол қоюға және демонстрацияларға қатысуға дайындық деңгейін оның құрамдас элементтері ретінде айқындады. Швед ғалымдары Экман Д. және Амна Э. [16, 283 б.] жастардың саяси белсенділігі тұжырымдамасына «жаңа көзқарас» ұсынып, оны түсіндірудің баламалы тәсілдерін ұсынады. Олардың пікірінше, азаматтардың саяси белсенділігін тек ресми немесе институционалдық саясат шеңберінде қарастыру жеткіліксіз, сондықтан саяси қатысудың жаңа формаларына да назар аудару қажет.

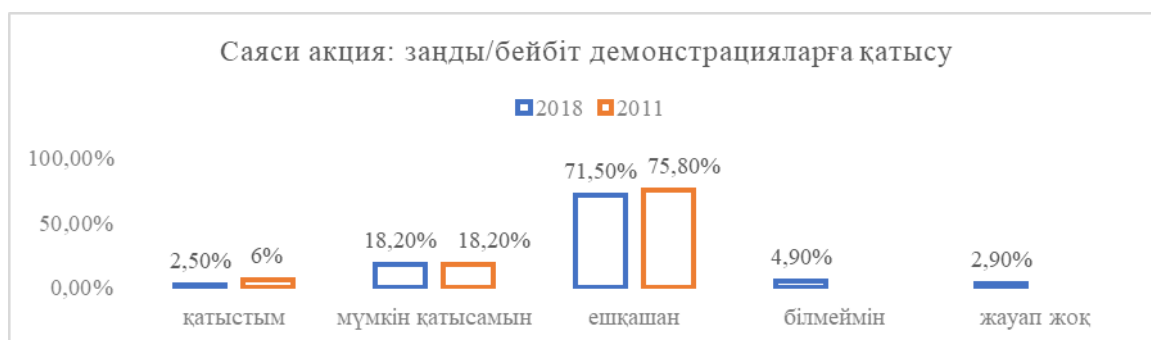
Тул Т., Марш Д. және Джонс С. [17, 49 б.] еңбектерінде саяси белсенділіктің балама түрлеріне назар аударылып, жастардың саясатқа және саяси қатысудың табиғатына қатысты көзқарастарының өзгергені айқындалады. Авторлардың пайымдауынша, жас азаматтар үшін дәстүрлі формальды немесе институционалдық қатысу нысандарына қарағанда, саяси белсенділіктің дәстүрлі емес формаларына басымдық беру үрдісі күшейіп келеді. Мұндай трансформация жаһандық деңгейде байқалуда. Жыл сайын зерттеушілер азаматтарды саясатқа тартудың барлық жаңа жолдарын ашып көрсетуде. Олардың қатарында әлеуметтік қозғалыстар, трансұлттық саяси желілер, цифрлық және желілік белсенділік, саяси тұтынушылық пен бойкот сияқты тәжірибелер бар. Мұндай тәжірибелер белгілі бір өнімдерді сатып алудан бас тарту немесе тұтынушылық бойкот жариялау, яғни саяси элитаға ықпал етудің құралына айналуға. Қазіргі ғылыми әдебиеттерде саяси қатысудың институционалды емес формалары кеңінен қарастырылып, азаматтардың саяси өмірге қатысуы «жүйе шеңберінде» де, «жүйеден тыс» та жүзеге асуы мүмкін екендігі атап өтіледі [18, 32 б.]. Осылайша, саяси белсенділік тұжырымдамасының дәстүрлі емес бағытын қабылдауда елеулі трансформация байқалады.

Осы орайда қазақстандықтардың азаматтық белсенділігінің бір көрсеткіші ретінде олардың түрлі ұйымдарға мүшелігі қарастырылды. Бұл тұрғыда келесідей сұрақ қойылды, «Көрсетілген ұйымдарға белсенді қатысасыз ба, мүше бола отырып белсенділік танытпайсыз ба, әлде аталған ұйымдардың құрамына мүлде кірмейсіз бе?». Мәселен, 2018 жылғы зерттеу нәтижелері қазақстандықтардың басым көпшілігі - 89,7%-ының экологиялық ұйымдарға мүше еместігін көрсетті. Респонденттердің тек 3,9%-ы өзін белсенді/белсенді емес мүше ретінде сипаттаса, 6,3%-ы «білмеймін» деп жауап берген. Ал, саяси партияларға мүшелікке қатысты мәліметтерге сүйенсек, қатысушылардың 83,2%-ы «мүше емеспін» десе; 9,2%-ы - «белсенді емес мүше»; 1,6%-ы - «белсенді мүше» екенін, ал 6%-ы «білмеймін» деп көрсеткен. Дегенмен, бұл деректер саяси белсенділік тек ұйымдарға мүшелікпен шектелетінін білдірмейді. Қазіргі кезеңде азаматтардың саяси қатысуының алуан түрлі нысандары бар екендігі айқындалуда. Айтар болсақ, петицияға қол қою, ресми институттарға өтініш, интернет желісінде комментарий жазу, саяси оқиғаларды қадағалап отыру және т.б. Дегенмен, қазақстандықтар арасында саяси партияларға мүше болу саяси белсенділік ретінде деңгейі төмен болып анықталуда. Біздің ойымызша, бұл партиялар арасындағы бәсекелестіктің болмауы, партияға мүше болудың нәтижесінде саяси процестер мен саяси шешімдерге шынайы әсер етудегі сенімділіктің жоқтығынан да туындауы мүмкін. Әрине бұл бағытта саяси реформалар жүргізілуде. Мәселен, 2020 жылы Қасым-Жомарт Тоқаев «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» Заңға қол қойды. Түзетулердің негізгі міндеттері - бір саяси партиядан Мәжіліс және мәслихаттар (жергілікті өкілді органдар)

депутаттығына кандидаттарды тіркеу үшін тізімге енгізілген адамдардың жалпы санынан 29 жасқа толмаған жастар мен әйелдер үшін кемінде 30% мөлшерінде квота айқындау [19].

Зерттеу нәтижесінде заңды және бейбіт демонстрацияларға қатысуға қатысты қоғамдық пікірдің салыстырмалы түрде тұрақты екені байқалады (4-диаграмма). Алайда, нақты қатысушылар санының төмендеуі саяси белсенділіктің әлсіреуін көрсетеді. Сонымен қатар, «білмеймін» және «жауап жоқ» категорияларының пайда болуы саяси тақырыптарға қатысты сақтық пен жауап беруден бас тарту үрдісін де көрсетеді. Бұл орайда, Қазақстандағы саяси белсенділікті арттыру үшін азаматтардың саяси құқықтары мен бостандықтарын қорғау мәселесіне ерекше назар аудару қажет.

4 диаграмма – «Бейбіт шерулерге қатыстыңыз ба, қатысуыңыз мүмкін бе немесе ешбір жағдайда қатыспайсыз ба?» деген сұраққа жауап көрсеткіштері, 2011/2018, (WVS)

Жоғарыда атап өткеніміздей әлеуметтік желілер мен интернеттің дамуы азаматтардың онлайн белсенділігінің артуына себепші құрал болуы мүмкін. Қазіргі таңда қазақстандықтар арасында петиция арқылы саяси белсенділікті танытудың формасы ретінде артуда. Петициялар азаматтардың билікке жүгінуінің танымал және тиімді нысаны болып табылады. Мәселен, 2022 жылғы қаңтардағы оқиғалардан кейін бірден Алматы тұрғындары қала әкімі Б.Сағынтаевты қызметінен айыруды талап еткен петиция кейсін қарастырып өтуімізге болады:

«Алматы қаласының әкімі Бақытжан Сағынтаев өз өміріндегі ең маңызды емтиханнан өте алмады. Қала үшін қиын күндерде қала тұрғындарын моральдық жағынан да, физикалық жағынан да қолдамады. Ол алматылықтарға үндеумен қарапайым эфирге шыққан жоқ. Біз оны қаңтар айының 8-не дейін қоғамдық алаңнан көрмедік. Бұл - өте кешіккен қадам, мұндай сәттерде кідіріс жасауға болмайды, себебі қаңтардың 4-нен бастап қалаға ашынған террористік топтар шабуыл жасап жатқан еді. Елдің ең ірі мегаполисінің әкімі халықтан 4 күн бойы жасырынып жүрді. Оның орнына, ел Президенті ретіндегі Сіздің әрекеттеріңіздің арқасында жағдай реттеліп, бәсеңдей бастаған сәтте ғана, әкімнің ортада қайтадан көрінуге батылдығы жеткенін байқаймыз. Қала әкімінің әрекеті мен әрекетсіздігіне деген біздің көңіл қалуымыз жүйелі сипатқа ие. Қалалық Қоғамдық кеңесте тұрғындарымыздың белсенділігіне қарамастан, Б.Сағынтаев мырза балалар мен жақындардың қауіпсіздігі сияқты қала үшін басты құндылықты қоса алғанда, барлық бағытта өзінің жеке күн тәртібін жалғастырып келеді. Біз, Б.Сағынтаев мырзаның пандемия кезінде де, террористік шабуылдар кезінде де, ең күрделі сәттерде басшы ретінде өзінің толық дәрменсіздігін көрсеткенін санаймыз [20]. Осылайша, Б.Сағынтаевты қала әкімі қызметінен босатуын сұрады. Жалпы түрде, бұл петиция 26654 қол жинады. Нәтижесінде, 2022 жылдың 31 қаңтар күні Қазақстан Республикасының Президенті Жарлығымен әкім қызметінен босатылды. Бұл ретте, петициялар беруді құқықтық реттеу жөніндегі Заңға Қазақстан Республикасының Президенті, 2023 жылғы қазан айының 2-де ғана қол қойды. Ал, күшіне енуі, 2024 жылдың сәуір айында жүзеге асқанын ескеру қажет. Демек азаматтардың саяси белсенділігінің

артуын, билік алдында құқық шеңберінде талаптар қою мәселесінің артуын осыдан байқауымызға болады.

Сауалнама нәтижелері көрсетіп отырғандай, 2011 жылы халқымыздың - 84% петицияға қол қою акциясына «ешқашан қатыспағандығын» атап өтсе, 2018 жылы бұл көрсеткіш - 71,5% құрады, сол сияқты «мүмкін қатысамын» деп 2011 жылы - 13,9% қазақстандық жауап берсе, 2018 жылы «мүмкін қатысатындардың» саны біраз артып, 16,1% құрады. Демек, саяси белсенділіктің бұл түрінде біраз ілгерілеушілік байқалуда (5-диаграмма).

5 диаграмма - «Петицияларға қол қоюға қатыстыңыз ба, қатысуыңыз мүмкін бе немесе ешбір жағдайда қатыспайсыз ба?» деген сұраққа жауап көрсеткіштері, 2011/2018, (WVS)

Рональд Инглхарт құндылықтардың өзгеруі мен адамдардың танымдық қабілеттерін жұмылдыру процестері қатар жүреді деген қорытындыға келді. Демек, бұл елдердің халқы өзін-өзі көрсету құндылықтарына көбірек мән береді. Ал, білім мен дағдылардың өсуі адамдарға саяси өмірге неғұрлым жоғары деңгейде қатысуға, олардың өміріне әсер ететін шешімдердің сипатын дербес анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, постматериалистер материалистерге қарағанда саяси наразылықтың дәстүрлі емес формаларына көбірек қатысады деп санайды.

Сауалнамадағы келесі сұрақ бойкотқа қатысу жөнінде, «Сіз бойкотқа қатысқан кезіңіз болды ма, қатыса аласыз ба, әлде ешбір жағдайда қатыспайтындығыңызды белгілеңіз». Мұндағы бойкотқа қатысуға «ешқашан қатыспайтын» респонденттер саны 2011 жылы - 92,6%-дан, 2018 жылы - 80,1% төмендегені анықталды. Сонымен қатар, 2011 жылы «мүмкін қатысамын» деп - 6% жауап берсе, 2018 жылы - 11,1% артты. Демек, бойкотқа қатысуға дайын респонденттер саны шамамен артқаны мәлім болды (6-диаграмма).

6 диаграмма – «Бойкоттарға қатыстыңыз ба, қатысуыңыз мүмкін бе немесе ешбір жағдайда қатыспайсыз ба?» деген сұраққа жауап көрсеткіштері, 2011/2018, (WVS)

«Мемлекеттік органдарға жүгіну» мәселесі бойынша да сұрақ талданды. Азаматтық қатысу формасы ретінде қазақстандықтардың - 51% «мемлекеттік органдарға жүгінгендері»

және «жүгінуге дайын» екендігін атап өтті. Сонымен қатар «ешқашан» деп - 39,3% респондент жауап берді. Бұл да өзара қатысу деңгейінің шамамен төмен екенін көрсетуде.

Сонымен қатар, саяси іс-әрекеттің бейресми түрлері де кеңінен орын алатыны халықаралық тәжірибеден белгілі. Осыдан, қазақстандықтар қаншалықты бейресми саяси акцияларға қатысатындарына дайын екендерін анықтау мәселесі туындады. Саяси акциялар қатарында, бейресми ереуілдерге қосылу дайындықтары, 2018 жылы 2011 жылмен салыстырғанда біршама артқанын көруімізге болады. Демек, 2011 жылы «ешқашан қатыспаймын» деп - 90,3% жауап берсе, 2018 жылы - 80,5% құрады. Ал, «мүмкін қатысамын» және «қатыстым» деп 2011 жылы – 9,7% қазақстандық атап өтсе, 2018 жылы бұл көрсеткіш - 11,2% құрады (7-диаграмма).

7 диаграмма – «Бейресми ереуілдерге қатыстыңыз ба, қатысуыңыз мүмкін бе немесе ешбір жағдайда қатыспайсыз ба?» деген сұраққа жауап көрсеткіштері, 2011/2018, (WVS)

Ал, осы сұрақтың жауаптарында азаматтардың табыс деңгейі олардың заңды емес іс - әрекеттерге қатысуына әсерін көруімізге болады. Демек, төмен табысы бар азаматтар қатысу ықтималдылығы ең жоғары - 12,4%, ал «ешқашан қатыспаймын» деген респонденттер арасында – жоғары табысы бар азаматтар - 89,6% құрады. Демек, осы тұрғыдан табысы төмен азаматтарға көмек көрсету тетіктерінің жасақтау қажеттілігі туындап отыр. Сонымен қатар, «қатыстым» деп жауап бергендер арасында төмен және жоғары табысы бар азаматтар арасында бірдей көрсеткіштер байқалды (8-кесте).

8 кесте - Табыс деңгейіне байланысты заңды емес іс-әрекеттерге қатысу көрсеткіштері, 2018, (WVS)

Берілген жауаптар	барлығы, %	төмен, %	орташа, %	жоғары, %
Ия, қатыстым	0,5	0,8	0,4	0,8
Мүмкін қатысамын	10,7	12,4	11,1	5,6
Ешқашан	80,5	81	79,8	89,6
Білмеймін	5,5	5,8	5,1	4
Жауап жоқ	2,9	0	3,7	0

Сонымен қатар, қатысу белсенділігіне білім деңгейі де әсер етуде. Мәселен, «мүмкін қатысамын» - 13,7% деп жауап берген қазақстандықтар арасында ең жоғары көрсеткіш – білімі төмен азаматтарда байқалды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақстандық қоғамның саяси белсенділігі қазіргі уақытта өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Соңғы жылдары жүргізілген зерттеулер көрсеткендей, қазақстандықтардың

саяси белсенділігі, жалпы алғанда, төмен деңгейде қалып отыр. Дегенмен, рұқсат етілген саяси қатысуға деген жоғары қызығушылық азаматтардың өз саяси құқықтарын заңды негізде іске асыруға ұмтылысын білдіреді. Бұл жағдай, мемлекеттік органдардың азаматтардың саяси құқықтарын іске асыруына қолайлы жағдайлар жасау қажеттілігін айқындайды. Билік өкілдерінің заңды акцияларға қатысуды ынталандыруы және азаматтық белсенділікті арттыру мақсатында саяси құқық туралы түсіндіру жұмыстарын күшейтуі тиіс. Бұл қоғамның саяси мәдениетін дамытуға және азаматтардың саяси өмірге белсенді қатысуына ықпал етуі мүмкін. Осылайша, Қазақстандағы саяси белсенділіктің деңгейін арттыру үшін кешенді шараларды жүзеге асыру қажеттігі туындайды. Сонымен қатар, қазақстандықтар өздерінің құндылық бағдарларында Рональд Инглхарт моделі бойынша, негізінен, материалдық құндылықтар (өмір сүру құндылықтары), ал постматериалдық құндылықтарына (өзін-өзі көрсету құндылықтары) әлдеқайда төмен қолдау көрсетуде деген қорытындыға келуімізге болады. Демек, халықтың ресми емес түрлеріне қарағанда, ресми түрлерін қолдайтындарына орай, саяси мәдениетті нығайту, азаматтардың құқықтық білімін арттыру және саяси институттарға деген сенімді күшейту мақсатында бірқатар іс-шаралар қажет. Айтар болсақ, мемлекеттік органдар мен ҰЕҰ тарапынан, заңды саяси белсенділік түрлері туралы ақпараттық-түсіндіру науқандарын жүргізу ұсынылады. Бұл азаматтардың заң шеңберінде өз пікірлерін білдіру мәдениетін дамытуға ықпал етеді. Онлайн-петициялардың халық арасында белсенділік формасының артуына байланысты, қоғамдық тыңдаулар және ашық үкімет құралдарын кеңінен қолжетімді етіп, азаматтардың цифрлық саяси белсенділігін қолдау қажет. Сонымен қатар, бұл платформаларда өтініштерді қарастыру мен кері байланысты қамтамасыз ету тетіктерін күшейту маңызды. Қазақстандықтардың билік институттарына деген сенімін арттыру мақсатында, саяси институттардың ашықтығы мен есептілігін нығайту арқылы халық пен билік арасындағы диалогты дамыту керек. Мемлекеттік шешімдер қабылдау процесіне азаматтардың қатысуын қамтамасыз ететін кеңестер мен қоғамдық бақылау алаңдарын құру ұсынылады.

Әдебиеттер:

1. Inglehart R. and Wayne E. Baker. *Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values* // *American Sociological Review*. – 2000. - Vol. 65. - №1. - P. 19 - 51.
2. Абдирайымова Г., Веревкин А., Лифанова Т. *К оценке социального настроения казахстанского студенчества* // *Социологические исследования*. - 2023. - №1. - С. 107-113.
3. Haerpfer C., Kizilova K. *Values and Transformation in Central Asia. In Transformation and Development*. - 2020. - P. 7-28.
4. Zhengisbek T., Aitymbetov N., Ismagambetov T., Toktarov Y., Alisherova A. *The Impact of Digitalization on Political Engagement Among Kazakhstani Youth: A Comparative Study Before and After «Qandy Qantar» (Sanguinary January) of 2022* // *Journal of Social Studies Education Research*. - 2023. - №14(3). - P. 97-116.
5. Нарбут Н., Троцук И. *Социальное самочувствие молодежи постсоциалистических стран (на примере России, Казахстана и Чехии): сравнительный анализ ценностных ориентаций* // *Вестник РУДН. Серия: Социология*. 2018. - Том. 18. - №1. - С. 131-155.
6. Spehr S., Kassenova N. *Kazakhstan: constructing identity in a post-Soviet society* // *Asian Ethnicity*. - 2012. - №13(2). - P. 1-17.
7. Ilimkhanova L., Telebaev G., Dzakupov S., Perlenbetov M. *Hierarchy of Value Orientations in Kazakhstan as the Basis of National Mentality* // *KazNU Bulletin. Psychology and sociology series*. - 2012. - №4(43). - P. 112-118.
8. Beimenbetov S. *Modernization process and political culture in Kazakhstan* // *Central Asia: Issues, problems, and perspectives*. - 2015. №3. - P. 59-72.
9. World Values Survey. [Electronic resources]. – URL: <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSONline.jsp> (accessed on: 25.01.2025).

10. *Ценности казахстанского общества в социологическом измерении*. - Алматы: «DELUXE Printery», 2019. - 140 С.
11. Junisbai B., Junisbai A. Are Youth Different? The Nazarbayev Generation and Public Opinion in Kazakhstan // *Problems of Post-Communism*. - 2018. - №67(3). - P. 251-263. <https://doi.org/10.1080/10758216.2018.1520602> (accessed on: 25.01.2025).
12. Buribayev Y., Khamzina Z., Buribayeva A. Between traditions and globalization: value orientations of Kazakhstani youth // *Front. Sociol.* - 2025. - №10. - P. 1-13. <https://doi.org/10.3389/fsoc.2025.1563274>(accessed on: 12.02.2025).
13. Ranking of countries by share of food expenses. [Electronic recourses]. – URL: <https://www.ranking.kz>. (accessed on: 12.02.2025).
14. Verba S., Nie H. Norman. Participation in America: Political Democracy and Social Equality. - Harper & Row, 1972. - 428 P.
15. Samuel H. Barnes, Max Kaase Roberta, Sigel S. Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies // *Political Science Quarterly*. - 1980. - Vol. 95. - Issue 3. - P. 539-541.
16. Ekman J., Amna E. Political participation and civic engagement: towards a new typology. *Human Affairs*. 2012. - №22. - P. 283-300.
17. O'Toole T., Lister M., Marsh D., Jones S., McDonagh A. Tuning out or left out? Participation and non-participation among young people // *Contemporary Politics*. - 2003. - Vol. 9. - Issue 1. - P. 45-61.
18. Norris P. Young People and Political Activism: From the Politics of Loyalties to the Politics of Choice. - Harvard University, 2004. – P. 32.
19. Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы Заң. №2464. – URL: [Электрондық ресурс]. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z950002464> (қаралған күні: 28.09.2024).
20. Петиция по отставке акима г:Алматы. [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.otinish.kz/ru/petition/83/>. (қаралған күні: 13.01.2025).

References:

1. Inglehart R. and Wayne E. Baker. Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values // *American Sociological Review*. – 2000. - Vol. 65. - №1. - R. 19-51.
2. Abdirajymova G., Verevkin A., Lifanova T. K ocnke socialnogo nastroyeniya kazahstanskogo studenchestva // *Sociologicheskie issledovaniya*. - 2023. - №1. - S. 107-113.
3. Haerpfer C., Kizilova K. Values and Transformation in Central Asia. In *Transformation and Development*. - 2020. - P. 7-28.
4. Zhengisbek T., Aitymbetov N., Ismagambetov T., Toktarov Y., Alisherova A. The Impact of Digitalization on Political Engagement Among Kazakhstani Youth: A Comparative Study Before and After «Qandy Qantar» (Sanguinary January) of 2022 // *Journal of Social Studies Education Research*. - 2023. - №14(3). - R. 97-116.
5. Narbut N., Trocuk I. Social'noe samochuvstvie molodezhi postsocialisticheskikh stran (na primere Rossii, Kazahstana i CHEkhii): sravnitel'nyj analiz cennostnykh orientacij // *Vestnik RUDN. Seriya: Sociologiya*. 2018. - Tom. 18. - №1. - S. 131-155.
6. Spehr S., Kassenova N. Kazakhstan: constructing identity in a post-Soviet society // *Asian Ethnicity*. - 2012. - №13(2). - P. 1-17.
7. Ilimkhanova L., Telebaev G., Dzakupov S., Perlenbetov M. Hierarchy of Value Orientations in Kazakhstan as the Basis of National Mentality // *KazNU Bulletin. Psychology and sociology series*. - 2012. - №4(43). R. 112-118.
8. Beimenbetov S. Modernization process and political culture in Kazakhstan // *Central Asia: Issues, problems, and perspectives*. - 2015. №3. - R. 59-72.
9. World Values Survey. [Electronic recourses]. – URL: <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSOnline.jsp> (accessed on: 25.01.2025).
10. *Cennosti kazahstanskogo obshchestva v sociologicheskom izmerenii*. - Almaty: «DELUXE Printery», 2019. - 140 S.

11. Junisbai B., Junisbai A. *Are Youth Different? The Nazarbayev Generation and Public Opinion in Kazakhstan // Problems of Post-Communism.* - 2018. - №67(3). - P. 251-263. <https://doi.org/10.1080/10758216.2018.1520602> (accessed on: 25.01.2025).
12. Buribayev Y., Khamzina Z., Buribayeva A. *Between traditions and globalization: value orientations of Kazakhstani youth // Front. Sociol.* - 2025. - №10. - P. 1-13. <https://doi.org/10.3389/fsoc.2025.1563274>(accessed on: 12.02.2025).
13. *Ranking of countries by share of food expenses. [Electronic recourses].* – URL: <https://www.ranking.kz>. (accessed on: 12.02.2025).
14. Verba S., Nie H. Norman. *Participation in America: Political Democracy and Social Equality.* - Harper & Row, 1972. - 428 P.
15. Samuel H. Barnes, Max Kaase Roberta, Sigel S. *Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies // Political Science Quarterly.* - 1980. - Vol. 95. - Issue 3. - P. 539-541.
16. Ekman J., Amna E. *Political participation and civic engagement: towards a new typology. Human Affairs.* 2012. - №22. - R. 283-300.
17. O'Toole T., Lister M., Marsh D., Jones S., McDonagh A. *Tuning out or left out? Participation and non-participation among young people // Contemporary Politics.* - 2003. - Vol. 9. - Issue 1. - P. 45-61.
18. Norris P. *Young People and Political Activism: From the Politics of Loyalties to the Politics of Choice.* - Harvard University, 2004. – P. 32.
19. *Qazaqstan Respublikasyndagy sajlau turaly Zan. №2464.* – URL: [Elektrondyq resurs]. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z950002464_ (qaralghan kyni: 28.09.2024).
20. *Peticiya po otstavke akima g:Almaty. [Elektronnyj resurs].* – URL: <https://www.otinish.kz/ru/petition/83/>. (data obrashcheniya: 13.01.2025).